

Kaba Eszter

Ép testben ép lélek?

Az oroszországi hadifogság egészségügye

BEVEZETÉS

A Nagy Háború négy éve (1914–1918) alatt a keleti fronton csaknem egymillió osztrák, illetve magyar katona esett orosz hadifogságba.¹ A foglyok több hullámban érkeztek Oroszország területére, de ezek közül is kiemelkednek az alábbi hadiesemények következtében elhurcoltak számadatai: az 1914 őszi–téli, majd az 1915. május–szeptemberi mozgóháború során fogságba esettek száma 300 000, illetve 280 000 fő volt, a kárpáti téli csatában (1915. január–április) 180 000 fő, 1915 márciusában Przemysl erődjének eleste során 120 000 fő, valamint a Bruszilov-offenzíva kivédése alatt (1916. június–október) 360 000 fő.² A fogságba esett katonákat vonatokon szállították a több száz hadifogolytábor valamelyikébe: Oroszország európai részére (vagyis az Ural vonalától nyugatra), illetve Turkesztánba, Szibériába vagy a Távols-Keletre. A hadifoglyoknak az Oroszország által is ratifikált hágai konvenció értelmében megfelelő életkörülményeket (szállás, ellátás, egészségügyi szolgáltatás) kellett biztosítani, valamint meg kellett teremteni a hadifogoly családjával történő kapcsolattartás lehetőségét is.³

¹ A pontos számot mindeddig nem sikerült megállapítani. A *Hadifogoly magyarok története* című könyvben, amely 1931 körül jelent meg, szerepelnek a háborús veszteségekre vonatkozó adatok, de a szerzők – saját bevallásuk szerint – már ekkor sem tudták a tényleges számokat. A kötet idézi Bodard Gaston osztrák statisztikus kimutatásait, melyek szerint 1 345 536 fő tűnt el, illetve esett fogságba a keleti hadszíntéren, ebből – a könyv szerzőinek számítása szerint – 897 024 fő volt a Monarchia vesztesége. A bizonytalanságot jelzi, hogy ugyanitt idézik Elsa Brändström munkáját (*Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920*), aki 2 104 146 osztrák–magyar honos foglyról beszél. Baja et al. (szerk.) é. n.: 32. A hadifoglyok számának meghatározására később többen is kísérletet tettek. Józsa 1970: 92–103; Petrák 2000: 44–57.

² Ravasz 2003.

³ A hadifogság nemzetközi szabályozására Hágában került sor, először 1899-ben, majd 1907-ben. A 44 állam képviselőivel rendezett békekonzferencián szabályozták többek között a szárazföldi háború törvényeit és szokásait, ennek keretein belül pedig a hadifoglyok jogait. A hadifoglyokról az őket fogságba ejtő államnak éppen úgy kellett gondoskodnia, mint a saját katonáiról: eltartásuk (élelem, ruházat) az állam kötelessége volt. Lehetővé vált a hadifoglyok internálása, a tisztek kivételével az állam munkásként alkalmazhatta őket, illetve engedélyezhette, hogy maguk vagy mások részére munkát vállaljanak. A hadviselő államok területén hadifogoly-tudakozó irodákat kellett felállítani, és támogatni kellett a foglyokat segélyező egyesületek munkáját. A békekötés után a hadifoglyokat a lehető legrövidebb időn belül vissza kellett szállítani hazájukba. Bartha 1916. Ezeket az elveket – mint a tanulmányban is látni fogjuk – a részt vevő felek nem minden esetben tartották be.

Az orosz állam azonban – a többi hadviselő félhez hasonlóan – nem volt felkészülve a nagy tömegben érkező foglyok elhelyezésére, ezért a tábori élet véglegesnek tekinthető formája csak 1915-re alakult ki. A táborlakók helyzetét alapjaiban változtatta meg az 1917-ben kezdődő forradalom, amikor is a többé-kevésbé működő tábori rendszer szinte teljesen szétesett. A foglyok egy része „táborlakó” maradt, de megélhetéséről az állami apparátus összeomlását követően már mindenkinek magának kellett gondoskodnia. Az oroszok által *plenyinek* nevezett foglyok másik része viszont elhagyta a táborok hozzávetőleges biztonságát nyújtó kereteit, és a közeli településeken nézett szállás és munka után, vagy (életben maradását biztosítandó) beállt a Vörös Hadseregbe, illetve a politikai zűrzavart kihasználva elindult hazafelé. A fél évvel később, 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki béke sem jelentette a hadifoglyok számára egyértelműen az azonnali hazatérés lehetőségét. Az Oroszországgal korábban kötött hadifogolycseré-egyezmények értelmében megindult ugyan a hazaszállítás, de ez elsősorban az ország európai részén raboskodókat érintette. A Monarchia felbomlása után a hadifoglyok hazaszállításáért felelős magyar Hadügyminisztérium 1918. decembere és 1921. augusztusa között hadifogoly-fogadó bizottságokat működtetett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén, ezzel segítve elő a hazatérést.⁴ Az Uraltól keletre eső vidékeken, Turkesztánban és Szibériában azonban még mindig több százezres tömeg várakozott a hazaszállításra. Helyzetüket megnehezítette az országban dúló polgárháború, valamint az orosz/szovjet–magyar külkapcsolatok rendezetlensége. A diplomáciai nehézségeket végül egy harmadik fél (Dánia) bevonásával sikerült áthidalni, a tárgyalások eredményeképpen született meg 1920. májusában a koppenhágai szerződés. Ennek szellemében indult meg 1920. augusztusában a hadifoglyok szárazföldi úton történő hazaszállítása. A szerződésben foglaltak teljes körű végrehajtását az 1920. nyarán, Budapesten megkezdődött népbiztosper hiúsította meg.⁵ A szovjet kormány az elítéltek megmentése érdekében túszként visszatartotta a hadifogly magyar tiszteket, újbóli megállapodásra kényszerítve ezzel a magyar kormányt. Hosszas egyeztetést követően 1921. július 28-án született meg (Rigában) az a kicserélési egyezmény, amely lehetővé tette a magyar honos foglyok hazatérését. Az egykori hadifoglyok több transzportban érkeztek vissza Magyarországra, a kormány 1922. szeptember 24-én nyilvánította befejezettnek hazaszállításukat. A haza nem tért hadifoglyokat „külföldön letelepedett magyar kivándoroltaknak” tekintették, megpecsételve ezzel a kint rekedtek sorsát. Azok számára ugyanis, akik lekésték a hivatalos állami hazaszállítást, korántsem volt egyszerű a hazatérés. Útiköltségüket a hozzátartozóknak kellett finanszírozniuk, és a Külügyminisztériumtól külön engedélyre volt szükségük

⁴ Bonhardt 1994.

⁵ Az 1920. július 5-én, Budapesten megkezdődött népbiztosper tárgya a Forradalmi Kormányzótanács tíz népbiztosának Tanácsköztársaság alatti tevékenysége volt. A per során négy népbiztost halálra, hatot pedig életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. Kolontári 2009: 18–32.

a hazatéréshez. Az egyéni kezdeményezések mellett végül 1924 novemberében és 1925 tavaszán érkeztek még haza hivatalos csere útján egykori katonák.⁶

A fentiekből következően az orosz hadifogságban raboskodók számára a fogolyélet átlagosan legalább 3–5, de akár 10 évig is eltarthatott. Ezen időszak alatt pusztán az a (távoli) remény éltette őket, hogy egyszer hazatérhetnek, és újból viszontláthatják családtagjaikat. A hazaszállítást azonban semmilyen módon nem tudták befolyásolni – csupán arra törekedhettek, hogy a táborban töltött évek alatt fizikai és mentális erőnlétüket a lehető legjobb állapotban megőrizték, így adva esélyt önmaguknak a vágyott hazatérésre. Tanulmányomban azt igyekszem körüljárni, hogy milyen eszközökkel élhettek ennek érdekében – milyen módon javíthattak lakókörülményeiken, ételmezésükön, ruházkodási lehetőségeiken? Befolyásolhatták-e érdemben mentális állapotukat, és ha igen, úgy milyen módon tették ezt? Mit jelentett számukra az otthon maradtakkal történő kapcsolattartás? És végül: miként élték, élhették ki szexuális vágyaikat egészségük megőrzése érdekében?

A FRONTON HARCOLÓK EGÉSZSÉGE

Éhes katonákkal nem lehet csatát nyerni – tartotta a korabeli közmondás, épp ezért a Monarchia hadvezetése a háború alatt mindvégig törekedett a hadba vezényelt seregek megfelelő ellátására. A mozgósítás elrendelésekor fejenként naponta 70 dkg kenyér, 40 dkg hús, 10 dkg főzelékféle és két kávékonzerv járt a katonáknak. A háború előrehaladtával aggasztóan nőtt az élelmiszerhiány, és hiába törekedtek a kiegyensúlyozott ételmezés biztosítására (a hátszág kárára, ahol hústalan napokat vezettek be), a fejadagokat a seregben így is folyamatosan csökkenteni kellett. 1916 augusztusától (ekkor már több mint ötmillió katonáról kellett gondoskodni) a porció a fronton naponta 47 dkg liszt és 37 dkg hús, a hadtáp területen 35 dkg liszt és 18 dkg hús volt, hetente két hústalan nappal. A helyzet 1916/1917 fordulójától még tovább romlott, mivel Magyarország teljesen magára vállalta a közös hadsereg liszt- és kenyérellátását.⁷

Az ellátásra többször érkezett panasz, amikor a tábori konyha az ideálisnak nem mondható útviszonyok miatt néhány nappal lemaradva követte csak az alakulatot. Ilyen esetekben a katonák hidegen ették meg a náluk lévő gulyáskonzer- vet (tüzet gyújtani a frontvonalban nem volt tanácsos), ami így fogyasztva súlyos bélproblémákat okozott.⁸ A magukkal vitt kenyérrel sem jártak sokkal jobban – mivel ez hagyományos formájában hamar kiszáradt, a hadtáp áttért a *zwieback*

⁶ A hadifoglyok hazaszállításáról és a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokról bővebben: Baja et al. (szerk.) é. n.: 549–570; Kolontári 2009.

⁷ Fehér–Szécsi 2015: 139–141.

⁸ Fehér–Szécsi 2015: 142–148.

(cibak)⁹ használatára, amit csak úgy lehetett megenni, ha „az ember fél óráig puhítgat[t]a a szájában a falatot”.¹⁰

Az élelmiszer-ellátás a fronton egyáltalán nem volt kiegyensúlyozott, ráadásul a fejadagok folyamatos csökkenése a katonák alultápláltságához vezetett. Akadtak, akik nemcsak az ideig-óráig tartó éhséget, hanem a több hónapig tartó éhínséget is megtapasztalták, mint például Przemysl védői. Az erődben katonáskodó, majd orosz hadifogságba kerülő Mészáros Vilmos visszaemlékezésében számolt be arról, hogy a várbán 1914 novemberére elfogyott a lisztkészlet, a húst pedig a loállomány rendszeres vágásával tudták csak pótolni.

„Az emberek napról-napra soványodtak, erőtlenedtek. Mikor azután a só is elfogyott, teljes lett a katasztrófa. Akárhogy rágta, csavarta az éhség az üres beleket, a só nélkül készült lópörkölt kifordult az ember szájából. Ha pedig undorral legyűrte, az üres gyomor erőlesen tiltakozott a merénylet ellen és görcsös vonaglás közben utasította ki a betolakodót. Mind gyakoribbá lettek a váratlan halálesetek. Végelgyengülésben!”¹¹

1915 februárjára már teljesen kiürültek az élelmiszerraktárak, és nem maradt más táplálék, mint a fagyott cukorrépa, amiből a várparancsnok főzeléket készített.¹² Az ostromgyűrűvel több hónapon át körülrárt Przemysl védői végül az éhhalál küszöbén adták fel az erődöt 1915 márciusában.¹³

A táplálkozás mellett a tisztálkodás és a személyes higiénia határozta meg a katonák fizikai egészségét. A fronton azonban aligha volt lehetőségük a napi tisztálkodásra, mindig felöltözve aludtak, gyakran a kapcát és a csizmát sem vehették le napokig, olykor hetekig.¹⁴ A legénység tagjai alakulatonként, vagyis csoportosan kaptak lehetőséget a fürdőzésre (ez idő alatt ruháikat is kimosták, lehetőség szerint fertőtlenítették), vagy amennyiben volt a közelben, úgy a természetes vizekben fürödtek. A tiszteknek ezzel szemben egészen mások voltak a lehetőségeik: ők sokszor kiürített fogadókban vagy magánházakban nyertek elhelyezést, ahol fürdőszoba, de legalábbis fürdésre alkalmas külön helyiség volt, tisztiszolgájuk pedig napi szinten készíthetett számukra „illatos fürdőt”.¹⁵

A ruhák tisztán tartása és fertőtlenítése főként a tetvek (és más élősködők) okozta fertőzések megelőzésére szolgált. Az, hogy a tetvek és a bolhák komoly

⁹ A *zwieback*ot, más néven kétszersültet korpamentes gabonalisztból (főleg rozslisztból) készítették. Kevés vízzel dagasztották, alig kelesztették, 15–25 percig alacsony hőfokon sütötték, utána kiszáritották. Évekig elállt, ezért különösen alkalmas volt katonai használatra. Fehér–Szécsi 2015: 220–221.

¹⁰ Fehér–Szécsi 2015: 220.

¹¹ Mészáros 2003: 80–81.

¹² Mészáros 2003: 119.

¹³ Az erőd feladásáról az ekkor haditudósítóként is tevékenykedő Molnár Ferenc számolt be *Az Est* hasábjain. A hőskötemény. *Az Est* 1915. március 28. 3–5.

¹⁴ Bihari 2014: 201.

¹⁵ Vukov 2018: 174–181.

betegségek hordozói, már a századfordulón közismert ténynek számított, de a háborús évek alatt is születtek publikációk a témában, amelyek elsősorban a fronton is jelen lévő kolerára és hastífuszra fókuszáltak. Egy ilyen cikk írója, Wenhardt János nem csupán az említett betegségek kórisméjét és azok lefolyását ismertette írásában, hanem a megelőzés fontosságát, vagyis a rendszeres tisztálkodást is hangsúlyozta.¹⁶ A szappan és a tetűirtó por a katonák menetfelszerelésének alapvető részévé vált, csakhogy az áruhiány a békebeli szappant sem kímélte: 1916-ban a *Magyarország* című napilapban megjelent az agyagból, hamuzsírból és oltott mészből készült hadiszappan receptje.¹⁷ A szappan mellett az 1900 óta forgalomban lévő Lysoform volt még ismert fertőtlenítőszer. A népszerű terméket annak forgalmazói – a hozzátartozók kérésére – egyenesen a lövészárokbá postázták, és a csomagba szappant, valamint fodormentás szájöblítőt is rejtettek a Lysoform mellé.¹⁸ A fertőtlenítőszer azonban a kolerától aligha védhették meg a katonákat: az ivóvíz tisztaságát vízsűrőkkel vagy víztisztító készülékkel igyekeztek biztosítani, szélsőséges esetekben a vizet vattán szűrték át, majd sósavat és antiformint kevertek hozzá. A sósav az antiforminból klórt fejlesztett, ami csírátlantotta a vizet.¹⁹

A járványos megbetegedések mellett a különféle nemi betegségek is tizedelték a fronton lévőket. Katonák ezrei hozták-vitték a hátszország (az otthon) és a front között ezeket a fertőzéseket. A húgycsőkankó (gonorrhoea) a nyálkahártyát támadta meg, a vérbaj (szifilisz) pedig az emberi test szinte összes szervét megfertőzhetett. A háború kiterjedésekor a haderő 5,6%-a szenvedett valamilyen nemi betegségben, ám a hadseregben ennek ellenére sem vezettek be megelőző intézkedéseket a további terjedés megakadályozására. Ennek következtében 1915-re már a katonák 12%-a fertőzött volt, így a helyzet súlyosságára való tekintettel a közös Hadügyminisztérium végül tábori bordélyok hálózatának felállításáról döntött. A hivatalos katonai bordélyokban tevékenykedő prostituáltak állandó orvosi felügyeletének köszönhetően a nemi betegek arányát 1916 nyarára sikerült 6,4%-ra csökkenteni.²⁰

A fizikai megpróbáltatásokat csak tetézték a fronton átélt lelki traumák. A katonákat – elsősorban a légénység tagjait – akkor érte az első sokkhatás, amikor berukkolásukat követően elhagyták szűkebb pátriájukat. Ezek a fiatal férfiak már a kiképzésük során teljesen új földrajzi környezetbe kerülhettek, ezt követően pedig a közös hadsereg tagjaiként azzal kellett szembesülniük, hogy nem, vagy alig értik a német vezényleti nyelvet. A nyelvi és kulturális nehézségek mellett saját csapattestükön belül akár nemzeti, nemzetiségi ellentétekkel is gyakran találkozhattak. Ehhez társult még a „kapott feladat”, miszerint koherens választ kellett adniuk a „mit csinálunk mi itt?” kérdésre, vagyis arra, hogy mi értelme

¹⁶ Wenhardt 1915: 172–192.

¹⁷ A hadiszappan. *Magyarország* 1916. május 6. 9.

¹⁸ S. Nagy 2011.

¹⁹ Vukov 2018: 183.

²⁰ Kis 2009: 666–669.

harcolniuk, vagy akár meghalniuk egy olyan eszméért, amellyel nem feltétlenül vannak tisztában. Felül kellett írniuk magukban azt a korábban beléjük kódolt civilizációs, illetve erkölcsi normát, miszerint embert ölni halálos bűn. Most parancsszóra gyilkolniuk kellett, ami saját lelki egészségük megőrzésére fókuszálva csak úgy volt lehetséges számukra, ha dehumanizálták („nem olyan ember, mint mi”) és defraternizálták („nem közülünk való”) az ellenség katonáit.²¹ Az otthon maradt családtagjaik helyett egy új megtartó közösséget is kovácsolniuk kellett maguknak: a háborúban bajtársaikból meríthettek közvetlenül erőt – velük tartoztak egy közösségbe, értük vállaltak felelősséget.²²

A FOGOLYÉLET KEZDETEI

A fogságba esés momentumát minden ránk maradt napló és memoár megörökítette. A fogoly későbbi sorsa szempontjából alapvető jelentőséggel bírt, hogy ez milyen fizikai állapotában történt. Adamik Pál azok közé tartozott, akik fizikailag „egészségesen” kerültek orosz hadifogságba, bár mentálisan még az őrmestert is nagyon megviselte a tény, hogy ez éppen karácsony első napján történt.²³ Nem mindenki volt azonban olyan szerencsés, mint Adamik, hogy viszonylag egészséges állapotban jusson fogolysorsra. Hans Kauderst, a 40. gyalogezred hadnagyát, 1914 szeptemberében csípő- és comblövéssel fogták el az orosz csapatok. Kauderst egy orosz paraszt juttatta el a segélyhelyre, ahol ideiglenesen ellátták, majd teherautón néhány más sebesülttel együtt Lublinba szállították tovább. Az ottani kórházban orvosi kezelést kapott, a lábát kéregpapírból és kócból készült sínbe rakták, majd néhány nappal később kórházvonaton Gomelbe vitték. Itt derült ki, hogy a kötés alatt a combsebg elgennyesedett, és bár kísérletet tettek a hadnagy lábának megmentésére, végül azt a comb felső harmadáig amputálni kellett.²⁴ Sebesülten került fogságba Kohányi Kálmán tartalékos zászlós is – ő a fején és a lábán sérült meg könnyebben, így nem szenvedett maradandó károsodást.²⁵ A kórházi körülményekről mindkettőjük esetében saját feljegyzéseikben olvashatunk. A gomeli kórház, ahol Kauders lábát megcsonkították, a hadnagy állítása szerint „minden tekintetben kifogástalan volt”,²⁶ míg az orelai, ahová 1914 decemberében átszállították, „piszkos, sebesülteknek befogadására éppenséggel

²¹ Papp 2018: 30–32.

²² A hadba vonultak idegrendszeri és szellemi egészségének biztosítását már a háború idején fontosnak tartották, hiszen ez befolyásolhatta az egyes csaták sorsát, de a háború végkimenetelét is. Az állandó koncentráció és a fokozott fizikai igénybevétel ellensúlyozására nyugodt pihenést és elegendő mennyiségű alvást, valamint bőséges fejadagot (napi 4030 kalóriának megfelelőt) javasoltak. Azzal már ekkor is tisztában voltak, hogy az ételmezés nem kielégítő, ezért a katonák – az állandó készség miatt – sokat veszítettek testsúlyukból. Ranschburg 1915.

²³ Adamik 2000: 28.

²⁴ Kauders 1916: 195–197.

²⁵ Kaba 2018: 27.

²⁶ Kauders 1916: 197.

alkalmatlan épület volt, amelynek nyirkos falairól csöpögött a víz”.²⁷ A moszkvai „negyedrangú” barakk-kórházban Kohányinak mindössze egy fapriccs jutott, amelyet a köpenyével terített le. Amikor jobban körbenézett, kiderült, hogy a „szifilisz-barakkba” vitték, ahol a fertőző nemibetegeket ápolták, noha neki nyílt sebei voltak, amit végül másnap kitisztítottak és átkötöztek.²⁸

A kórházi kezelések végeztével, egészséges társaikhoz hasonlóan, az invalidusokat is vonatra rakták – majd hetekig tartó utazás vette kezdetét, amíg a szelvények eljuttatták utasaikat a „célállomásra”, azaz a táborok valamelyikébe. A foglyok elszállításához minden rendű és rangú vasúti kocsit felhasználtak. Kohányi zászlós marhavagonban, deszkapriccsen utazott Moszkvától csaknem Szamaráig, az utolsó vonaton töltött napon biztosítottak neki és tisztársainak egy harmadosztályú személykocsit, ami már „fűthető, kényelmes ülésekkel” volt ellátva.²⁹ Kauders először másod-, majd „szurtos negyedik osztályú” vasúti kocsiba került, amit „kereken járó börtönként” aposztrofált.³⁰ A fennmaradt visszaemlékezések, naplók szerint a hadifoglyok zöme megtapasztalhatta a negyedosztályú vasúti kocsik, illetve a marhavagonok nyújtotta „kényelmet”. Ez utóbbiakban általában 40–60 főt helyeztek el az emeletes fapriccseken, amelyek egyszerre szolgálták ülő- és fekvőhelyül. A kocsik fűtését a középen lévő kályha biztosította: a felső priccseken még élvezhették ennek melegét, de az alsóbb szintekre mind ebből már semmi nem jutott. Az utazás során tisztálkodásra, fehérneműváltásra egyáltalán nem volt lehetőség, a vagonokban állandósult a bűz és a mocskok, megjelentek a bolhák és a tetvek. A mosdás, a mosás hiánya megviselte az embereket, a bűzben elvesztették emberi mivoltukat és – saját bevallásuk szerint – maguk is „bűzlő állatokká” váltak.³¹

SZÁLLÁS, RUHÁZKODÁS, ÉTKEZÉS – A FIZIKAI JÓLLÉT KELLÉKEI

Az utazás végén a katonákat új, állandó „lakóhelyük”, a hadifogolytábor várta, amely akár Szibériában, akár Turkesztánban volt, klímáját tekintve egyaránt kihívást tartogatott a kontinentális éghajlathoz szokott férfiak számára.

„Szibéria, bár földrajzi helyet jelent, képzeletünkben nem mint ilyen, hanem mint olyan fogalom szerepel, amely a földi büntetés legsúlyosabbikát, a testi és lelki szenvedéseket, az elkövetett és el nem követett bűnökért való lakolást – a bűnhődést – fejezi ki.”³²

²⁷ Kauders 1916: 198.

²⁸ Kaba 2018: 32.

²⁹ Kaba 2018: 34–35, 38.

³⁰ Kauders 1916: 198–199.

³¹ Kaba 2015: 143–144.

³² Szalay 1915: 137.

Noha az idézett részlet egy kifejezetten Szibéria időjárási viszonyait elemző cikkből származik 1915-ből, jól érzékelteti, miként gondolkodhattak az otthon maradtak a fogságba került családtagjaik helyzetéről. Elképzeléseik sokszor nem is jártak távol a valóságtól. Szibériában – a magyarországi viszonyokhoz képest – sokkal hosszabb és keményebb volt az akár 5–8 hónapon át (késő szeptembertől márciusig tartó) tél, amit egy rövidebb, viszonylag meleg nyár követett. Az egy éven belüli hőmérséklet-ingadozás kilengése szélsőséges esetben akár a 80–100 °C fokot is elérhette, télen kemény és fagyos szelek fújtak, ami még tovább rontotta a hőérzetet. A turkesztáni táborok lakóinak is hideg, fagyos téllal kellett megküzdeniük, a nyári forróság pedig ha lehet, még nagyobb gondot jelentett számukra. Turkesztán nagy része sivatagos, így a vízhiány, illetve az ivóvíz minősége visszatérő problémát okozott az itt élőknek.

A táborok a hadifoglyok könnyebb mozgatása végett főként vasútvonalak mentén található települések közelében helyezkedtek el, egy-egy tábor pedig legalább 800–1000, de akár több tízezer fő befogadására is alkalmas volt. A foglyok elhelyezésére bármilyen üresen álló (vagy erre a célra kiürített) épületet felhasználtak: használaton kívüli kaszárnyát, iskolaépületet, gyárépületet, illetve börtönt, barakkot. A szállások minősége térben és időben is folyamatosan változott. Kohányi Kálmánt, aki 1914 őszén került hadifogságba, először Barnaulban a kiürített orosz katonai laktanyában helyezték el, következő táborhelyén, Habarovszkban pedig egy laktanyavárosba került, amelyet a zászlós a Veszprém megyei Hajmáskér tüzér laktanyájához hasonlított.³³ 1914. november végén Kohányi végleges táborhelyére, Krasznoj-a-Rjecskára került, „vadonatúj, illetőleg ősszel épült tiszti épületekbe”, amelyek „tiszta, poloskamentes és többé-kevésbé jól fűthető lakások” voltak.³⁴ A Krasznojarszkba kerülő Mészáros Vilmos már nem volt ilyen szerencsés – ő társaival együtt félbehagyott épületeket talált a táborhelyén, ezeket a táborparancsnok engedélyével maguk a foglyok hozták lakható állapotba a tábori építési iroda által biztosított ajtókkal és ablakokkal.³⁵ Szintén Mészáros számolt be a Krasznojarszkban található legénységi szállásokról, az összesen 104 „földi barakkról”.³⁶ Ezek voltak a legrosszabb minőségű szálláshelyek, ugyanis esetükben a padló nagyjából másfél, illetve két méterrel a föld alatt volt, a talajszint felett lévő részeket pedig kideszkázták. Télen az ajtót sokszor hőtömeg fedte (annyira, hogy kinyitni is alig tudták), tavasszal, az olvadás után ugyanakkor az alsó priccsek vízben álltak. Az itteni barakkok nemegyszer deszkapriccseken aludtak, gyakorta matrac és takaró nélkül.

Az acsinszki táborról 1918-ban készült feljegyzésben is szerepelnek hasonló szálláshelyleírások – a jelentés készítőinek beszámolója szerint az itteni földbarakkok tetőszerkezete sérült, nincsenek üveg ablaktáblák, nem áll rendelkezésre mosdófülke, sőt semmilyen helyiség nincs, ahol mosdani lehetne. Minden

³³ Kaba 2018: 43, 57.

³⁴ Kaba 2018: 59.

³⁵ Mészáros 2003: 257.

³⁶ Mészáros 2003: 265.

faalkatrész (az ágyak is) szuvasak, tele vannak poloskával, sok embernek nincsen takarója. A széklet szaga mindent eláraszt.³⁷ Ugyanebből a jelentésből derül ki az is, hogy a tisztai szálláshelyek Acinszkban is jóval kényelmesebbek voltak. A kőbarakkokat több légtérre osztották, a 8,75 méter széles és 7 méter hosszú termekben 17-18 tisztet helyeztek el.³⁸ Az más táborok esetében is tapasztalható, hogy az ilyen nagyobb, akkor több száz fő befogadására alkalmas tisztai szállásokon sokszor próbálták maguk a hadifoglyok a tereket textilmaradékkal, papírral, gyékénnyel leválasztani, s így némi „intimitást” biztosítani. Ezzel a lehetőséggel élt például Vándor Ferenc, amikor habarovszki táborhelyén 1917 októberében ötödmagával külön „bokszt” alakított ki magának.³⁹

A szálláshelyek lakóinak visszatérő problémát jelentett a fűtés és a világítás megoldása. A nagy létszámú hálókbán a fűtést egyáltalán nem tudták biztosítani, a hőmérséklet néhol még a 6 °C fok fölé sem ment. Vándor 1917 decemberében az alábbi módon írt erről a naplójában:

„[A] teremben irtó hideg van. 9 óra felé van felkelés, fél 10-kor szellőztetés. 10 órakor befűtenek 2 kályhába. Napi 8-10 hasábot égetnek el. Hogy meleg legyen a teremben, a hat kályhából legalább négyet kellene fűteni, s 10-12 hasábot kellene berakni. Vagy az ágyon fekszünk, takarókkal betakarva, vagy télikabátban ülünk. A teremben rémes ételszag, bűz.”⁴⁰

A világítást legtöbbször petróleummal oldották meg, ami a gyertyához hasonlóan rendkívül drága volt, ezért az oroszok termenként csak néhány lámpát engedélyeztek.⁴¹ A világítás kérdése tavasszal és nyáron kisebb súllyal esett a latba, azonban az őszi és téli hónapokban a szállásokon uralkodó állandó félhomály az örületbe kerget(het)te az itt élőket.

A megfelelő szálláshely mellett a foglyok fizikai erőnlétének megőrzésében a ruházkodás és a kielégítő táplálkozás játszott meghatározó szerepet. Míg lakhelyük kérdésében minimális volt az önrendelkezés joga, a két utóbbi esetben az egyéni megoldások döntőnek bizonyulhattak a túlélés szempontjából. Azok a katonák, akik nyáron estek hadifogságba, „hátránnyal indultak” az őszi-téli fogolytársakhoz képest, hiszen egyenruhájuk jóval vékonyabb szövetből készült, és szinte biztosan nem rendelkeztek az orosz telek átvészeléséhez szükséges meleg kabáttal. Bár a hágai egyezmény kimondta, hogy a fogva tartó állam kötelessége

³⁷ Beszámoló a dán királyi helyettes konzulnak Irkutzkba az acinszki foglyok számáról, elhelyezéséről és életviteléről. 1918. augusztus 22. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852. doboz: Acinszk, 1918.

³⁸ Beszámoló a dán királyi helyettes konzulnak Irkutzkba az acinszki foglyok számáról, elhelyezéséről és életviteléről. 1918. augusztus 22. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852. doboz: Acinszk, 1918.

³⁹ Vándor 2018: 42.

⁴⁰ Vándor 2018: 46.

⁴¹ Kaba 2015: 146.

a hadifoglyok ruházatáról gondoskodni, az orosz táborokban ez nem, vagy csak igen ritkán történt meg.

A foglyok fehérneműjének, felsőruházatának, cipőjének pótlását, javítását a tábori szabó- és cipésműhelyek mellett a segítségnyújtó szervezetek igyekeztek megoldani. A krasznnojarszki táborban a legénység 1915, majd 1917 tavaszán kapott néhány ezer váltás fehérneműt, illetve a munkára fogott katonák lábbelijét javították ki az orosz parancsnokság által felállított legénységi cipésműhelyben. A legénység részére először 1915 őszén érkezett nagyobb adomány a svéd vöröskereszt bizottságától (minden táborlakó egy-egy pokrócot kapott), majd 1916 telén a YMCA⁴² jóvoltából néhány száz fehérneműhöz, felsőruhához és kabáthoz jutottak. A következő nagyobb ruhaszállítmányra 1917. augusztus végéig kellett várni, ezt követően azonban a polgárháború már szinte lehetetlenné tette az adományok biztonságos eljuttatását a táborba, így az ott élők 1918 márciusa után már semmiféle segélycsomagot nem kaptak.⁴³ Szeretetadományt a távol-keleti táborokban, Habarovszkban és Krasznaja-Rjecskán is rendszeresen osztottak, így jutott hozzá Vándor Ferenc egy pár kínai cipőhöz, három trikóinghez, két trikónadrághoz és két pár kapcához 1918 novemberében.⁴⁴ Olyan eset is előfordult, hogy az időközben más táborhelyre költöztetett hadifoglyok otthonról érkezett csomagjait felbontották, tartalmukat kisorsolták – egy ilyen alkalommal Vándor önkéntes egy „hazai alsónadrág” büszke tulajdonosa lett.⁴⁵

A hadifoglyok ruházkodásának biztosítása mellett a fogva tartó államnak az élelmezésről is gondoskodnia kellett. A teljes ellátást egyes államok – köztük Oroszország is – nem természetben biztosították, hanem pénzben fizették ki a foglyok számára. A „gázi” vagy „gage” (ahogy a visszaemlékezésekben nevezték) összege az évek alatt folyamatosan változott.⁴⁶ Az illetmény elméletileg havi járandóság volt, de ez a valóságban rendszerint 2-3 hónapot késett. A pénzbeli kifizetés azonban lehetővé tette a foglyok számára, hogy (a gázsijuk erejéig) hiteltelre vásárolhassanak a táborbeli *lafká*kban (kantinokban), vagy akár a táborhoz

⁴² Az 1844-ben alapított YMCA (Young Men's Christian Association, Fiatalok Keresztény Egyesülete) amerikai bizottságáról van szó – a szervezet éveken át rendszeresen támogatta az oroszországi hadifoglytáborokat, élelmiszert, ruhaneműt, sporteszközöket és hangszereket juttatva az itt élőknek. A bizottsági tagok védnöksége alatt a táborokban rendszerint sportversenyezt is szerveztek, a hadifoglyok itt ismerkedtek meg az amerikai focival – ahogy akkoriban nevezték, az „amerikai football”. A szervezet tevékenységéről bővebben: Baja et al. (szerk.) é. n.

⁴³ Stessel 1925: 54–59.

⁴⁴ Vándor 2018: 105–106.

⁴⁵ Vándor 2018: 75.

⁴⁶ A legénység tagjai kezdetben 25, míg a tisztek 75 kopejkát kaptak naponta. A polgárháború kitörése a pénz devalválódását hozta magával, ezért a gázi összegét is növelni kellett, amely sokszor így is kevésnek bizonyult. Egy példával élve: a tisztek 1917 áprilisában 50 rubelt kaptak havonta, miközben a kenyér 2 rubelbe, a kolbász másfél rubelbe került. Baja et al. (szerk.) é. n.: 252–254. Sokan a Vöröskereszthez fordultak segítségért, amely folyósított is kölcsönöket, de ezeket az összegeket az itthon maradt családtagoknak kellett visszafizetni a szervezet számára. A bécsi levéltár hadifogly-gondozásról szóló iratanyagában egész sor pénzbeli kifizetésről szóló nyugta található. HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852–3861. doboz.

közeli városok boltjaiban. Mindez nagyon sokat számított, hiszen így juthattak élelmiszerhez, télen vattakabáthoz, könyvekhez, szerszámokhoz és minden olyan holmihoz, ami elviselhetővé tette a hétköznapokat.

A táborlakók élmezését, a napi „menázsit” a kantine biztosította. A foglyok itt fizethettek elő havi gázsijuk terhére napi háromszori étkezésre, a nyersanyag beszerzéséről a *bufecsik* (vendéglős) gondoskodott. Az ellátás minősége táboronként nagyon eltérő volt, sőt, sokszor egy-egy táboron belül is egyik napról a másikra változott, ahogyan azt Vándor beszámolójában is olvashatjuk: „[1918. november 12.] Reggeli sült hús zsírral és fekete kávé. Istenem, egy héttel ezelőtt nem volt kenyérem a reggeli cukornélküli teához, ma meg ily felséges reggeli!”⁴⁷ Bár Vándor naplójában többször tett megjegyzést a menázsira, Habarovszkban és Krasznaja-Rjecskán (ahol Vándoron kívül Kohányi is raboskodott), az amerikai, illetve utóbb japán fennhatóság alatt álló táborokban, sokkal jobb volt az élmezés, mint Szibéria keleti részén vagy Turkesztánban. A bécsi Haus-, Hof und Staatsarchivban őrzött iratokban a szálláshelyek minősége mellett az élmezés kérdése kerül elő a leggyakrabban, a jelentések a táplálkozás egyhangúságát emelik ki. A tábori étlapon állandó tétel volt a hajdina, a fekete kenyér sok korpával, a burgonya, a káposzta és a bab, amit néha váltott fel marhahúsból készült étel, illetve tojás.⁴⁸ A hadifogoly tisztek ebben az esetben is úgy segítettek magukon, ahogy tudtak: felásták a barakkok melletti földterületeket, kerteket alakítottak ki, ahová borsót, salátát, uborkát, retekét ültettek, sőt, még dinnyetermesztéssel is megpróbálkoztak.⁴⁹ Ezenkívül még állatokat is tartottak: csirkét, libát, kacsát, malacot – ezeket aztán „társas vacsora” keretében fogyasztották el.⁵⁰

A legénység tagjainak aligha volt idejük a kertészkedésre (a hadifogolyjog értelmében a tisztesek, például a szakaszvezetők vagy az őrmesterek és az altisztek is a legénységéhez, és nem a tisztekéhez hasonló bánásmódban részesültek) – mivel a hágai konvenció lehetőséget adott a foglalkoztatásukra, így fogságuk idejét általában mezőgazdasági munkán, bányákban vagy a hadiiparban töltötték. Élmezésükről munkáltatójuk gondoskodott, az egyhangú menüt a munkájukért kapott szerény fizetéssel pótolták ki, vagy otthon maradt családtagjaiknak sürgönyöztek, pénzküldeményt kérve.⁵¹

A HADIFOGLYOK MENTÁLIS EGÉSZSÉGE

„Azért nem volt derűs a lelkünk, mivel aki majdnem négy hétig minden istenáldotta napon csit eszik és csáját iszik rá, annak először a gyomra sötétedik el (nem akarom

⁴⁷ Vándor 2018: 103.

⁴⁸ HHStA KA AOK-Evidenzbüro 3852–3857. doboz.

⁴⁹ Vándor 2018: 138.

⁵⁰ Vándor 2018: 175–176, 181.

⁵¹ Adamik 2000: 42–43, 46–49, 58–59.

azt mondani, hogy elbutul), az örökös hal és olajszagú káposztától, a gyomor teljes elsötétülése után pedig a lélekre húzódik fel ez a sötétség.”⁵²

Az egyhangú táplálkozás, a hálótermekben uralkodó félhomály, a több hónapig tartó hideg és a hazatérés bizonytalansága mind-mind hatással voltak a hadifoglyok lelkiállapotára. Legfőbb örömforrásuk az otthonról kapott levél vagy csomag volt, ugyanakkor minden postaosztás újabb és újabb traumát jelentett azok számára, akik nem kaptak hírt szeretteikről.

„Wann es möglich ist, so schreibst Du mir täglich” – írta testvérének, Povázsay Gyulának fivére, Sándor az oroszországi Dauriából 1916 januárjában.⁵³ Povázsay, aki másik bátyja, László szerint „jó firma” volt, nemigen foghatott naponta tollat. A neki címzett tábori levelezőlapokból viszont világosan kirajzolódik, hogy leginkább családtagjaik egészségügyi állapota felől tudakozódtak a távollévők. Állandó aggodalmukat jelzi, hogy nyomatékosan többször is jelezték: minden otthon lévő személyesen írja alá a lapokat, hiszen ez volt az egyetlen bizonyíték arra, hogy valóban életben vannak.

Hozzá tartozóik közvetlen sorsa mellett a háború alakulása és a hátsországi, hazai események is foglalkoztatták a foglyokat. Hazai sajtó híján elsősorban az orosz újságok híradásaira és az otthoni levelek tartalmára támaszkodtak, ezeket fogadták el „hiteles” forrásként. Az így kapott információkról utóbb gyakran kiderült, hogy tévesek, mégis sok álmatlan éjszakát okoztak a táborlakóknak. A magát zsidó nemzetiségűnek valló Vándor Ferencet 1919 augusztusában az aggasztotta, hogy Bécsben élő családját élelmezési nehézségek miatt kiutasítják Ausztriából, illetve Budapesten élő rokonai éheznek, mert a „románok minden élelmiszert lefoglaltak”.⁵⁴ Tekintve, hogy ekkor már majd két éve nem kapott levelet otthonról, vélt vagy valós szorongásán nem csodálkozhatunk. A folyamatos várakozásba beleöszült,⁵⁵ és amikor végre megérkezett a várva-várt lap, nagy örömebe némi ürmös is vegyült, hiszen a néhány soros levelezőlap nem adhatott választ minden kérdésre.⁵⁶

A családos férfiakat mindezek mellett feleségük irántuk tanúsított hűsége is foglalkoztatta. „Mit csinál a feleségem? Van valaki segítségem? Bírja a munkát

⁵² Dózsa 1918: 125.

⁵³ „Amikor csak tudsz, írd naponta.” A Povázsay Gyulának címzett tábori képeslapokat (35 darab) egy budai antikváriumban találtam. Gyula a lapok tanúsága szerint feltehetően az összes, fronton lévő, illetve fogságba került rokonával, barátjával levelezett, valójában „hírközvetítőként” működött a távollévők között. A családról eddig csak néhány információt sikerült kiderítenem (az idevonatkozó szerteágazó forráshivatkozásokat a jelen cikk eltérő fókusza miatt elhanyagoltam). Gyula egyik fivére, László (1890–1950), hazatért a frontról, és tanító lett Békéscsabán. Másik fivére, a Dauriában raboskodó Sándor, egyéves önkéntesként vonult be, és 1914 augusztusában esett hadifogságba. Rosztovban, Taskendben, majd Dauriában raboskodott, 1920 novemberében került haza az első, Vlagyivosztkból induló hivatalos hadifogoly-szállító hajóval.

⁵⁴ Vándor 2018: 184.

⁵⁵ Vándor 2018: 162, 184.

⁵⁶ Vándor 2018: 185–186.

a gazdaságban?” Mészáros Vilmos visszaemlékezésében ezekre a költői kérdésekre adott frappáns választ:

„Férjhez ment!» – volt a megdöbbenő válasz. [...] »Igen, írás jött a jegyző úrhoz, hogy elestél a harctéren!» [...] »És ki vette el?» – kérdezte keserűen az én emberem. [...] »Hát én!» ... A két ember hosszan hallgatott, azután mindkét barázdás, megszenvedett arcon könny gördült végig... Barátok maradtak és együtt várták az aszszony levelét...»⁵⁷

Bár a Mészáros által közreadott rövid történetnek pozitív lett a végkicsengése, a női hűtlenség lehetősége sok foglyot az örületbe kergetett. Fábián Béla,⁵⁸ aki maga is megjárta az orosz hadifogságot, 1920 tavaszán a *Pesti Hírlapban* „Szibériai levelek” címen publikált hat levélből álló cikksorozatot. Fiktív címzettekhez szóló írásai a hadifogoly lét más-más aspektusát tárják fel, a nők szerepéről szóló cikkében egy főhadnagy történetét beszéli el, akit szó szerint megőrjített a felesége utáni vágyakozás.⁵⁹ A „prisonitis”, ahogy Fábián nevezte (más naplókban, visszaemlékezésekben, így például Mészárosnál és Vándornál „plenitis”) olyan, a mai szemmel nézve leginkább depresszióra emlékeztető mentális betegség volt, ami a foglyok jelentős részét utolérte, valamiféle „vegetatív létformára” kényszerítve áldozatát: „[...] lassanként lemosódik róla a civilizáció máza s ugyanaz az ösztönét élő vadember lesz, mint az afrikai tuareg”.⁶⁰

A foglyok mentális összeroppanását nemcsak a tőlük távolban lejátszódó vélt vagy valós események okozhatták, hanem azok a sokkhatások is, amelyekkel a táborokban találkozottak. Munk Artúr memoárjában öngyilkosságról számolt be: az Ismeretlen Hadifogoly egy csendes májusi éjszakán akasztotta fel magát a lágerben, Munk szerint azért, mert „nem bírta tovább idegekkel”.⁶¹ Az ilyen mentális megroppanás „iskolapéldája” Gyóni (Áchim) Géza (1884–1917) története. A *Csak egy éjszakára...* szerzője eleinte háborús propagandába illeszkedő, majd háborúellenes verseket írt, Przemysl eleste után került orosz hadifogságba, ahol

⁵⁷ Mészáros 2003: 265–266.

⁵⁸ Fábián Béla (1899–?) ügyvéd. 1914-ben vonult be a kassai 34. gyalogezredhez, és egy évvel később, 1915-ben, Lembergél sebesülten esett hadifogságba. A krasznaja-rjecskai fogolytáborba került, ahonnan többszöri sikertelen kísérlet után 1918-ban néhány társával együtt sikerült megszöknie. 1920-tól törvényhatósági képviselőként aktívan szerepet vállalt a politikában, minden fórumon erőteljesen képviselte az oroszországi hadifoglyok érdekeit, így az ő tollából maradéktalanul hitelesnek tűntek a szibériai történetek. 1922 és 1939 között nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, interpellációiban számtalanszor felszólalt az oroszországi hadifoglyok hazahozatala mellett. 1944-ben zsidó származása miatt a nyilasok elhurcolták, a coburgi internálótáborba került, ahonnan 1945-ben kiszabadulva az USA-ba emigrált. Az orosz hadifogságban töltött évekről összesen hat könyvet publikált, műveinek egy részét 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. sz. rendelete (a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről) alapján megsemmisítették. Kaba 2014: 99.

⁵⁹ Fábián 1920: 2–3.

⁶⁰ Dózsa 1918: 129.

⁶¹ Munk é. n.: 176–177.

testvére, Áchim Mihály halála után beleőrült, és bele is halt az érzelmi veszteségbe. Mészáros Vilmos memoárjában külön fejezetet szentelt a költőnek, amelyben részletezi halálának körülményeit.⁶² Mészáros szerint 1916 őszétől Gyóni lángoló hazafias lelkesedése fokozatosan kihunyott, és a helyét átvette a pesszimizmus és a reménytelenség, mint ahogyan az oly sok fogolytársa esetében történt. Depresszióját tovább mélyítette, hogy öccse, Mihály 1917 tavaszán tüdőgyulladással kórházba került, és néhány héten belül meghalt. Gyóni a haláleset után teljesen összeomlott, elvesztette az időérzékét, órákon át szótlánul bámult a semmibe, és még fogolytársait sem mindig ismerte fel. Majd éhségsztrájkba kezdett, ám halálát közvetlenül nem ez okozta, hanem az, hogy összeégette magát a barakk kályháján, és behalt az égési sérüléseibe.

A memoárok tanúsága szerint a foglyok nagyon is tudatában voltak annak, hogy az őket éveken át tétlenségre kényszerítő táborigénytelenség a „plenitis” kialakulásának. Éppen ezért – a háború előtti, monarchiabeli kulturális élet mintájára – igyekeztek a táborokon belül kialakítani a szórakozás különböző formáit. Színházat, kaszinót alapítottak, sporteseményeket szerveztek, könyvtárakat hoztak létre, és megteremtették a továbbtanulás, az önképzés lehetőségeit is. A táborigénytelenség megvalósítása, a színházi épület kialakítása, a díszletek és jelmezek elkészítése ráadásul sok embernek jelentett elfoglaltságot. A darabválasztásnál a táborlakók emlékezőtehetsége meghatározó jelentőséggel bírt, hiszen a szöveget, és a zenés darabok esetében a dallamot is, csak fejből tudták rekonstruálni. A színházi előadások minden tábor életében különleges eseménynek számítottak, amelyeken nemcsak a táborlakók, hanem a környező településeken élők is örömmel vettek részt.⁶³ A színházi és koncertélet mellett a nyarakat a sportesemények szervezése töltötte ki: futballmérkőzések, atlétikai versenyek követték egymást. Néhány táborban tenispályákat alakítottak ki, vagy bokszoltak, birkóztak, sőt, az amerikai fennhatóság alatt álló táborokban még rögbimérkőzéseket is rendeztek.⁶⁴

A legtöbb időt azonban a foglyok olvasással, önképzéssel töltötték. Egy-egy táborigénytelenség összeállítása komoly erőfeszítést igényelt, kialakítására eleve csak akkor kerülhetett sor, ha a táborlakók huzamosabb ideig maradtak egy-egy helyen. Az ilyen könyvtárakba elsőként azok a kötetek kerülhettek be, amelyeket a katonák magukkal vittek a frontra, és amelyeket fogságba esésükkor nem koboztak el. Ezt az állományt egészítették ki az orosz könyvkereskedésekben kapható idegen nyelvű (angol, német, francia) kötetekkel. A legrosszabbul megint csak a legénység tagjai jártak: többségük kizárólag magyarul olvasott, így alig jutottak olvasnivalóhoz.

A szórakozási lehetőségek azonban korántsem merítették ki a foglyok „kapacitásait”. A „munka nélküli” léten maguk a tiszték is igyekeztek változtatni. Elek

⁶² Mészáros 2003: 281–284.

⁶³ A hadifogolyszínházak életét a Bajor Gizi Színházmúzeum 2014-ben egy nagyon színvonalas kiállítás keretein belül mutatta be, melyhez kiadvány is készült. Csiszár–Sipőcz (szerk.) 2014.

⁶⁴ Baja et al. (szerk.) é. n.: 513–526.

Vidor egy másik tisztársával közösen írt feljegyzést 1917 áprilisában a krasznajarcskai táborparancsnokságnak a tisztekkel való bánásmódról, amelyben részletezte, hogy a bizonytalan időtartamú fogság és a hágai konvenció által a tisztekre kényszerített téltenség milyen rossz hatással van a foglyokra. Írásában azt javasolta, hogy biztosítsanak a tisztek számára szabad mozgást, illetve használják ki tudásukat és munkaerejüket, adjanak nekik megfelelő elfoglaltságot.⁶⁵ A „megfelelő” elfoglaltság biztosítása hamarabb jött el, mint várták: a polgárháborús évek alatt a megélhetés érdekében sokan kényszerültek arra, hogy a táboron kívül vállaljanak munkát. Így lett az „értelmiségből” cipész, ács vagy éppen szakács. Vagy tánctanár! Az önkéntes Hermann Béla karrierje a berezovkai tábori színházból indult 1917-ben, és Japánban, Kobében ért véget 1926-ban. Ez a szűk évtized azonban elegendő volt ahhoz, hogy színházi statisztából balettmesterré váljon, aki 1926-ban Kobéből Párizsba indult az új (modern) táncok tanulmányozására, Japánba történő visszatérésére azonban végül nem került sor.⁶⁶

BETEGSÉGEK, JÁRVÁNYOK

Egy Vándor Ferenc naplójából származó idézet jól szemlélteti az oroszországi táborokban uralkodó egészségügyi viszonyokat. A hadifoglyok már eleve alultápláltak, mentális problémákkal küszködve érkeztek meg a táborokba, ahol az elégtelen és egészségtelen táplálkozás, valamint a bezártság csak tovább rontott az állapotukon.

„[1919. június 20.] Petropavlovszki májusi levél szerint ez évben 3000 legényből 981 halt meg többnyire flekktífuszban. Azt írják, ha idén nyáron nem történik meg az elszállítás, úgy legfőljebb majd »a temetőt vihetik haza«.”⁶⁷

A vitaminhiány következtében többen elvesztették a fogaikat, a földbarakkok lakói állandó reumatikus problémákkal küzdöttek. A víz minősége is számtalan panasz érkezett: a tábort ellátó vízpumpa legtöbbször a latrinák mellett volt, így a vizet csak felforralva lehetett fogyasztani.⁶⁸ Több helyen pusztított a kolera, a tüdővész vagy a spanyolnátha, amit Vándor a naplójában „spanyol járvány”-ként említett. A legnagyobb gondot azonban a hastífusz, majd a flekktífusz megjelenése okozta. A tetvek által terjesztett flekktífusz (kiütéses tífusz) először 1914 őszén jelent meg a krasznojarszki lágérben, ahol az ott élő 8000 főből közel ezer hunyt el a betegség következtében. A novonyikolajevszki

⁶⁵ Elek 1918: 116–120.

⁶⁶ Hermann Béla még Párizsig sem jutott el: útja Magyarországon ért véget, ahol szegre akasztotta táncpőit, és fakereskedő lett Gyöngyösön. Baja et al. (szerk.) é. n.: 470–475.

⁶⁷ Vándor 2018: 147.

⁶⁸ HHSa KA AOK-Evidenzbüro, 3852. doboz: Acsinszk, 1918.

táborban, az úgynevezett „halállágerben” 8600 hadifogolyból 4500 halt meg.⁶⁹ A kiütéses tifusz jóformán végig jelen volt a fogságban töltött évek alatt. 1915-ben Sztretyenzskben és Tockojében tombolt: ez utóbbi táborban 17 000 férfinak követelte az életét.⁷⁰ 1916-ban a kór ismét Novonyikolajevszkben pusztított, 1917-ben pedig már egészen Odesszáig jutott.⁷¹

A járványok áldozatait a téli hónapokban nem tudták eltemetni, a fagyos földet képtelenség volt felásni. A hullákat a fagy „konzerválta”, elhantolásukkal meg kellett várni a tavaszi olvadást: „harmincezer, kiütéses tifuszban elpusztult hadifogoly hullája volt ölberakva, mint fáskertben az ölfá” – írta memoárjában Mészáros Vilmos a novonyikolajevszki tábor udvaráról.⁷² A krasznojarszki táborban is hasonló gyakorlatot követtek:

„Várt a bajtárs, várt az asztagban. Ha letört valamelyiknek a feje a hurcolásban, sohasem találkozott többet magamagával. Az ilyen fejeket külön kellett rakni. [...] Várt az emberasztagban a bajtárs, amíg készen volt az ötven személyre szóló örökös szállás.”⁷³

A táborokban lévő kórházi viszonyok az alapvető betegellátásnak sem feleltek meg, sok helyütt nem volt felszerelt kórházépület, hanem csak valamiféle „egészségház”, ahol orvosok helyett felcserek látták el a betegeket. Járványkórház felállításáról pedig szó sem lehetett – egészségesek és betegek ugyanabban a barakkban feküdtek, és mindenki csak abban bízhatott, hogy túléli a betegséget, amibe társa belehalt.

NŐBEN AZ ERŐ? A SZEXUÁLIS EGÉSZSÉG KÉRDÉSE

A hadifogság közel sem biztosította a katonák számára a szexuális vágyak kielésének korábban megszokott formáit: Oroszországban nem volt lehetőség a városi nyilvánosházak rendszeres látogatására vagy tábori bordélyhálózat kiépítésére. A szexualitás – hágai konvenció ide vagy oda – egyszerűen megszűnt létezni, papíron legalábbis. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy a hadifoglyok – ha átmenetileg is, de – belenyugodtak volna a „nőhiányba”. A női test és a női attitűd pótlására többféle megoldás született, melyek némelyike a lovagkori trubadúrok rajongását idézte vissza, míg mások békeidőben aligha tehettek volna szert széles körű támogatottságra.

A legkézenfekvőbb „nőügyeket” a már létező, valós kapcsolatok jelentették. Sokan hagyták otthon feleségüket, szeretőjüket, ők a magukkal vitt fényképekből

⁶⁹ Baja et al. (szerk.) é. n.: 55–57.

⁷⁰ Baja et al. (szerk.) é. n.: 77–78.

⁷¹ Baja et al. (szerk.) é. n.: 501.

⁷² Mészáros 2003: 255.

⁷³ Markovits 2009: 439.

„meríthettek vigaszt”. A fotográfiai túlzásba vitt nézegetése ugyanakkor depresszív hatással volt a hadifoglyokra, és ugyanolyan mentális problémákat okozott, mint a fentebb már említett főhadnagy esetében.

A táborokat nők nem, vagy csak olyan nagyon ritka, kivételes alkalmakkor látogathatták, mint a tábori sportesemények vagy a színházi előadások – ilyenkor általában a tábor közelében található nagyobb településekről, városokból érkeztek hölgyvendégek. Noha ezek az ideiglenes látogatók is érdeklődést váltottak ki a táborlakókból, az idealizált nőképhez az alapot nem ők, hanem a hadifogolytáborokat rendszeresen látogató vöröskeresztes hölgyek szolgáltatták. Az első ilyen alkalomra 1915-ben került sor, amikor Oroszország javaslatára a semleges Dánia közvetítésével hárman érkeztek Magyarországról táborszemlére az orosz birodalom területére: Rosthyné Forgách Ilona grófnő, Revertera Anna grófnő és Mihálóty Katalin.⁷⁴ Ezeknek és az ehhez hasonló utazásoknak az volt a célja, hogy felmérjék a hadifogolytáborokban uralkodó viszonyokat és a hadifogoly-ellátásban mutatkozó hiányok kiegészítését közvetlenül szorgalmazzák. A vöröskeresztes nővéreknek arra is volt lehetőségük, hogy személyesen tárgyaljanak a hadifoglyokkal, meghallgassák a panaszait és átvegyék az otthoniak számára szánt üzeneteiket.⁷⁵ Látogatásaikról csaknem minden naplóban vagy visszaemlékezésben találunk feljegyzéseket. Az írások a hála hangján szólnak, hogy az anyaország (ebben az esetben a Monarchia) nem hagyta magukra „fiai” a messzi Oroszországban, hanem lehetőségeihez mérten, segélyek és adományok formájában megpróbál gondoskodni a szükségleteikről. Mindemellett a nővérek nőiességét, kedvességét, figyelmeségét, szépségét is kiemelik, akik önmagukat nem kímélve vállalták a több hónapig tartó fárasztó utazást és a primitív körülményeket, hervadhatatlan érdemeket szerezve ezzel a hadifogoly-gondozásban.

„Egy élő eleven nő volt a grófnő, fekete fátyollal, rövid szoknyában, nem is volt csúnya, vén nő, fiatal, szép hölgy volt, ragyogó kellem, isteni bűbáj, egy sugárzó gyönyörűség volt a grófnő, eleven nő volt a grófnő.”⁷⁶

A legfőbb női eszmény és gondoskodás megtestesítője azonban nem egy monarchiabeli vöröskeresztes nővér volt, hanem Elsa Brändström, az Oroszországban működő svéd katonai attasé lánya. Elsát nemes egyszerűséggel csak „Szibériai Angyal”-ként emlegették a visszaemlékezésekben – nevét állandó ellenőrző körútjainak köszönheti: 1914 és 1920 között folyamatosan járta a szibériai hadifogolytáborokat, hogy tájékozódjon az ottani hadifoglyok helyzetéről.

⁷⁴ A három hölgy 1915 szeptemberében érkezett dán megbízottak kíséretében Petrográdra. Az orosz hatóságok által három körletre osztott birodalom területét már külön-külön járták végig. Rosthyné az európai Oroszország 133 táborát, Revertera Anna 30 szibériai tábort, Mihálóty Katalin pedig Turkesztán 80 hadifogolytáborát kereste fel. Látogatásukról három füzetben számolt be a dán Vöröskereszt. Baja et al. (szerk.) é. n.: 128.

⁷⁵ Baja et al. (szerk.) é. n.: 128–153.

⁷⁶ Markovits 2009: 243.

Az ábrándozás mellett ugyanakkor a „valóságos tapasztalás” is jelen volt a táborlakók életében – ennek különleges válfaját a tábori „színésznőkkel” létesített kapcsolat jelentette.

„Mégiscsak a nőszereplők hoztak valami új bizsergést, valami új fűszert a játékba, alvó emlékeket ráztak életre. A szokásos reggeli sétákon hallani lehetett egy-egy éles, egy-egy harsány: „kezét csókolom művésznő” köszöntést és eleinte viccesen, de pár nap múlva selypítve, csücsörítve, fisztulázva hangzott vissza a felelet: Pá aranyom...”⁷⁷

A Markovits Rodion könyvéből származó idézet a hadifogság „nőképének” egyik sajátos jelenségét mutatja be: a hímnemű színésznőket, akikhez mégis úgy vonzódtak férfitársaik, mintha valódi, hús-vér nők lettek volna. Hasonlóan bántak velük, mint az ünnepeelt pesti színésznőkkel: öltözőiket elborították a virágcsokrok, a bonbonok, és színpadon kívül is illett „kezeit csókolommal” vagy „csókolom a drága kacsóit” köszöntéssel üdvözölni őket. A sokéves összecsapás következtében nyilvánvalóan homoszexuális viszonyok is kialakulhattak a foglyok között, ennek lenyomatai is megjelennek néhány memoárban. Markovits sokat sejtetően azt írta, hogy „egyszerre többen kezdtek női neveket kapni a táborban, és különösen a fiatalabb, jóképű emberkéekkel volt úgy, hogy egy napon már mindenki Katinak vagy Csincsinek hívta őket”.⁷⁸ Mindez egyáltalán nem rövid életű, elszigetelt jelenségnek számított – így végül parancsba kellett adni, hogy a barakkokban az ágyaknak nem szabad egymás mellett állniuk, csak abban az esetben, ha gyékényfal választja el őket egymástól.⁷⁹

Míg Markovits Rodion pusztán leírta az erre vonatkozó tábori viszonyokat, addig Mészáros Vilmos már egyértelműen elítélően beszélt róluk. A táborparancsnokságot okolta, hogy mivel a „forróvérű fiatalság” számára nem engedélyezte természetes ösztönei kiélését, létrejött a táborban egy „olyan szomorú erkölcsi fertő [...], amilyenre csak a fegyházak férfilakossága között lehet példát találni”.⁸⁰ Mészáros egyenesen szodómiának nevezte a kialakult helyzetet, amiért a hadifoglyok tisztí színházában női szerepeket játszó fiatalembereket tette felelőssé.⁸¹ A természetes szexuális ösztönök kiélésének a vágya ugyanakkor – ezzel párhuzamosan – napi probléma maradt, amelynek megoldását az érintettek is szerették volna elérni:

„Huszár Mária bárónő, csillagkeresztes hölgy, mint a Magyar Vörös Kereszt megbízottja, 1916-ban a krasznójarszki hadifogolytábor is meglátogatta. Kihallgatáson fogadott mindenkit, aki jelentkezett. [...] X. Y. főhadnagy azzal a kérelemmel állt

⁷⁷ Markovits 2009: 267.

⁷⁸ Markovits 2009: 270.

⁷⁹ Markovits 2009: 271.

⁸⁰ Mészáros 2003: 269.

⁸¹ Mészáros 2003: 270.

eléje, eszközölje ki az orosz parancsnokságnál, hogy tegye lehetővé a táborlakók részére természetes ösztönük kielégítését. Rámutatott a tilalom következtében előállott visszas állapokra. A bárónő szelíden mosolyogva azt kérdezte tőle: »Mondja fiam, hány éves maga?« »Huszonhét!« »Na lássa! Én már negyvennyolc vagyok és mind- eddig kibírtam! Ezt a pár évet maguk is kivárthatják!«⁸²

Azt nem tudni, hogy az illető főhadnagy kívárta-e azt a „pár évet”, minden- esetre a hadifoglyok közül sokan biztosan nem tettek így. Vándor Ferenc a japán gésák házáat látogatta meg „teázás céljából”,⁸³ Kohányi Kálmán pedig a „parlagon hagyott” orosz asszonyok társaságát igyekezett mind jobban kiélvezni.⁸⁴ A fog- lyok egy része (eddigyi becsléseim szerint nagyjából 10–12%-a) meg is nőszült az Oroszországban töltött esztendőök alatt, és feleségükkel, gyermekeikkal tértek vissza Magyarországra.⁸⁵

* * *

Az oroszországi hadifogságban éveket eltöltő katonák testi, lelki és szexuális egészségét különböző körülmények, befolyásolhatatlan külső és az egyén által befolyásolható tényezők egyaránt formálták. Egészségi állapotuk már a fogságba kerülésükkor eleve instabil volt, hiszen a fronton harcolva az intenzív fizikai és szellemi igénybevétel és a nem kielégítő táplálkozás következtében veszítettek testsúlyukból, és a lelki egyensúlyuk is erősen megbomlott. Egyre romló fizikai állapotuk miatt fokozottabban ki voltak téve különféle fertőző betegségeknek és a vitaminhiányból fakadó hiánybetegségeknek, amelyeket a lövészárokokban lehet- tetlen volt gyógyítani.

Fogságba kerülve az a minimális biztonságérzetük is elveszhetett, amit csa- pattársaik, otthonról hozott tárgyaik jelentettek a számukra. A táborba vezető útjuk során minél beljebb haladtak Oroszországba, annál jobban érzékelték az idegen tájat, az ismeretlen nyelvet beszélő embereket és az őket a szülőföldjüktől elválasztó földrajzi távolságot. A fogságban a legénységi állományhoz tartozók fi- zikai állapota a rossz lakhatási körülmények és a szegényes élelmezés miatt tovább romlott, maradék erejüket az őket fogva tartó Oroszország elsődlegesen vasútépí- téseken, bányákban, illetve mezőgazdasági munkán használta ki. A jobb helyzetet élvező tisztek életkörülményei sem voltak mindig megfelelőek, de a hágai kon- venció (és saját élelmességük) minőségibb fogolyéletet biztosított a számukra. A betegségek és a járványok azonban őket sem kerültk el, ahogyan a fogsági neurózis, a „plenitis” sem. Szexuális egészségük megőrzésére mindkét csoport tagjai törekedtek – a legénységhez tartozók főként az orosz nőkben találtak meg- felelő partnerre, de a homoszexuális viszonyok kialakulása is gyakori jelenségnek számított – főként a tisztek körében, szabad mozgásuk nagyobb fokú korlátozása

⁸² Mészáros 2003: 270.

⁸³ Vándor 2018: 256–258, 261–262.

⁸⁴ Kaba 2018: 36, 45.

⁸⁵ Az orosz feleségek helyzetéről és általában a szovjetházasság jogi hátteréről: Kaba 2019.

miatt. A külső körülményektől függetlenül azonban mindkét csoport tagjai természetesen arra törekedtek, hogy megőrizzék egészségüket a mielőbbi hazatérés, szeretteik viszontlátása reményében.

FORRÁSOK

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (HHStA KA)
AOK-Evidenzbüro, Kriegsgefangenen-Fürsorge, 1915–1921.

Povázsay Gyulának írt tábori képeslapok, 1916–1918. (Magántulajdon.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamik Pál 2000: *Napló. Emlékek az első világháborúból és az orosz hadifogságból*. Mezőberény.
- Baja Benedek – Pilch Jenő – Lukinich Imre – Zilahy Lajos (szerk.) é. n.: *Hadifogoly magyarok története*. 2. kötet. Budapest.
- Bartha József 1916: *A hadifogolyügy*. (A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének kiadványai 2.) Budapest.
- Bihari Péter 2014: *1914. A Nagy Háború száz éve*. Budapest.
- Bonhardt Attila 1994: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918 december–1921 augusztus. *Hadtörténelmi Közlemények* (107.) 2. 29–71.
- Csiszár Mirella – Sipőcz Mariann (szerk.) 2014: *Színészkatona, fogolyprimadonna. Frontszínházak, hadifogolyszínházak az első világháborúban*. Budapest.
- Dózsa István 1918: Továricssi. Napló orosz hadifogságból. *Magyar Figyelő* (8.) 2. 125–163.
- Elek Vidor 1918: Szellemi élet orosz hadifogságban. *Huszedik Század* (19.) 2. 112–120.
- Fábián Béla 1920: Szibériai levél. *Pesti Hírlap* 1920. március 6. 2–3.
- Fehér Béla – Szécsi Noémi 2015: *Hamis gulyás. Hadikönyha a 20. századi Magyarországon*. Budapest.
- Józsa Antal 1970: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Budapest.
- Kaba Eszter 2014: „Őszre hazajönnek mind!” Hadifogolykérdés és a magyar társadalom a Pesti Hírlap hasábjain, 1920–1923. *Aetas* (29.) 3. 97–108.
- Kaba Eszter 2015: Egy hadifogoly rajzos naplója a Nagy Háborúból. 2. rész. *Magyar Szemle* (Új folyam 24.) 1–2. 143–148.
- Kaba Eszter 2018: „Drága jó szüleim!” Kohányi Kálmán naplója az orosz hadifogságból, 1914–1915. *Múltunk* (63.) 2. 26–62.

- Kaba Eszter 2019: „Hadifogoly felesége voltam”. Női életutak az első világháborúban. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok III.* Budapest, 161–180.
- Kauders, Hans 1916: 12 hónapig orosz fogságban. *Magyar Figyelő* (6.) 2. 195–213.
- Kis Gábor 2009: Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború.* Budapest, 666–669.
- Kolontári Attila 2009: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941.* Budapest.
- Markovits Rodion 2009: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény.* Pomáz.
- Mészáros Vilmos 2003: *Emlékeim az I. világháborúból. Przemysl ostroma. Toloncúton Szibériába.* Győr.
- Munk Artúr é. n.: *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból.* [Budapest.]
- Papp Barbara 2018: „Szintén Doberdó?” Az első világháború és az örültség. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok II.* Budapest, 25–34.
- Petrák Katalin 2000: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922–1945.* Budapest.
- Ranschburg Pál 1915: A hadsereg szellemi egészségügye. *Magyar Figyelő* (5.) 1. 434–444.
- Ravasz István 2003: Magyarország vesztesége a XX. századi világháborúban. In: uő: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945.* Nagykovácsi, 250–253. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/magyarország-es-a-magyar-királyi-honvedseg-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-1914-1945-BB49/magyarország-vesztesege-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-5E2/> – utolsó letöltés: 2020. április 28.
- S. Nagy Anikó 2011: Tudja Ön már, hogy mi a Lysoform? *Acta Musei Militaris in Hungaria – A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12. 147–152.
- Stessel Ernő 1925: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojarszki hadifogolytábor.* Budapest.
- Szalay László 1915: A szibériai fogolytáborok éghajlata. *Természettudományi Közlöny* (47.) 119–120. Pótfüzet, 137–150.
- Vándor Ferenc 2018: *Hadifogoly voltam Szibériában. Vándor Ferenc naplója, 1915–1920.* Budapest.
- Vukov Anikó 2018: Higiénia, tisztálkodás, fertőtlenítés az első világháborúban. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok II.* Budapest, 169–186.
- Wenhardt János 1915: A rovarok szerepe a fertőző betegségek terjesztésében. *Magyar Figyelő* (5.) 3. 172–192.